

РЕЦЕНЗІЯ

**доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника
Тичини Дмитра Михайловича на дисертаційне дослідження
Чекан Наталії Володимирівни на тему «Запобігання насильницьким
злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні», поданого
до захисту у спеціалізовану вчену раду Національної академії внутрішніх
справ на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право»
за спеціальністю 081 »Право»**

Ступінь актуальності обраної теми

Прискорення процесу європейської інтеграції України потребує впровадження у правоохоронну практику визнаних світовим співтовариством стандартів захисту прав і свобод людини. Демократичні перетворення в Україні є невід'ємними від гуманізації соціальних відносин, адже людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Під впливом глобалізації світової економіки і науково-технічного прогресу, взаємопроникнення різних соціальних груп у всьому світі відбувається поступові, але що набирає силу зміни системи цінностей, особових і громадських орієнтирів, деформація соціальних структур і культурної ментальності. Як наслідок, у суспільстві формуються різні протестні явища і процеси.

Воєнні дії, різке соціальне розмежування, безробіття, інфляція, корупція – ці соціальні феномени є визначальними на сучасному етапі та сприяли появі значної кількості дезадаптованих, що знаходяться на «узбіччі» економічних процесів груп осіб – маргіналів. Особливе місце серед цих проблем посідає поширення процесу маргіналізації суспільства в Україні, який спричинений деформацією базових державних та громадських інститутів, руйнуванням соціокультурних, ідеологічних, політичних й економічних основ життя і, як наслідок, втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту, стрімким зниженням рівня життя населення країни тощо. Зазначені зміни у суспільстві супроводжуються такими негативними явищами, як наркотизація, алкоголізація населення, проституція, зростання кількості безпритульних та безробітних, психічно хворих осіб.

Актуальність даної проблеми обумовлена також й тим, що маргіналізація перестала носити особовий характер. За роки війни такий соціальний процес набув масового, широкомасштабного характеру. Маргіналізація населення створює загрозу для прогресивного розвитку українського суспільства, спричиняє деградацію окремих його верств та сприяє зростанню рівня злочинності в державі. Проблема зниження рівня злочинності в нашій країні є багатоаспектною та потребує комплексного підходу.

У зв'язку з цим існує потреба вивчення кримінальних аспектів маргінальності, її впливу на правосвідомість, поведінку громадян та рівень

правопорушень у суспільстві, а також діяльність держави щодо запобігання маргіналізації населення. Незважаючи на актуальність питання, у вітчизняній правовій науці недостатньо уваги приділяється питанням маргінальності, визначенню кола осіб, які належать до маргінальних груп населення, умовам, що сприяють маргіналізації населення, а також наслідкам, які вона спричиняє. До того ж це явище в нашій країні не визначають як загрозливе для суспільства, хоча під час виконання своїх обов'язків працівники правоохоронних органів постійно натрапляють на його прояви та зазначають, що маргінальна людина є дуже соціально уразливою, може легко піддаватися негативному та криміногенному впливу, що своєю чергою є однією із причин криміногенної нестабільності. Відмова суспільства від реалізації багатьох соціальних програм через відсутність фінансування з державного бюджету, невирішеність актуальних питань життя населення, послаблення виховної роботи збільшують вірогідність проявів антигромадської поведінки серед населення та сприяють появі осіб із соціально відхиленою поведінкою – маргіналів.

Таким чином, виникнення конфліктів у сучасному суспільстві приводить до руйнування системи соціальних цінностей, а це, у свою чергу, до поширення маргінальності громадян. Тому, держава повинна звернути пильну увагу на процеси маргіналізації в суспільстві, різними заходами, засобами і законами попереджати і зменшувати такі соціальнонебезпечні явища. Особливу увагу необхідно приділяти зменшенню цих процесів серед економічно активного населення і, в першу чергу, серед молоді.

Відтак, актуальність теми дисертаційного дослідження Чекан Наталії Володимирівни не викликає сумнівів як у науково-теоретичному, так і у практичному аспектах.

Оцінка наукового рівня дисертації і наукових публікацій здобувача

Науковий рівень дисертаційного дослідження та наукових публікацій Н. В. Чекан відповідає вимогам, що висуваються до робіт на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право».

Робота виконана у Національній академії внутрішніх справ відповідно до Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року (Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019); Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020), Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023); Стратегії боротьби з організованою злочинністю (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 року № 1126), а також позицій Кіотської декларації щодо розширення можливостей попередження злочинів, кримінального правосуддя та верховенства права (Чотирнадцятий Конгрес ООН із запобігання злочинності та кримінального судочинства, Кіото, Японія, 2021 р.). Робота відповідає Тематиці наукових досліджень і науково-

технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 року № 454) і Пріоритетним напрямом наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2021–2024 роки (рішення Вченої ради від 21 грудня 2020 року, протокол № 23)..

Основні положення дисертації опубліковано в восьми наукових працях, серед яких чотири статті – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових з юридичних наук, чотири статті – у збірниках тез наукових доповідей. Вони відображають наукову новизну обраної Н. В. Чекан теми.

Новизна представлених теоретичних та/або експериментальних результатів проведених здобувачем досліджень, повнота викладу в опублікованих працях

Дисертація за характером і змістом розглянутих питань є одним із перших комплексних монографічних досліджень, в якому реалізовано праксеологічний підхід до формування кримінологічних засад запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами з визначенням шляхів розв'язання низки фундаментальних і прикладних проблем в діяльності органів поліції та громадськості.

Запропоновано кримінологічні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні, що ґрунтуються на наукових підходах до феномену маргіналізації, кримінологічно значущих критеріях (стан, тенденції, детермінанти, особа-злочинця маргінала), зв'язок яких у процесі маргінальної насильницької поведінки визначає специфіку діяльності державних органів й громадськості щодо запобігання насильницьким злочинам на визначених кримінологічних рівнях (загальносоціальному, спеціально-кримінологічному, індивідуально-профілактичному).

Обґрунтовано багатофункціональний підхід до визначення маргінальної насильницької поведінки, при якій маргінальним визнано спосіб життя соціально-неблагополучних груп населення, відчужених від суспільно корисних зв'язків, як правило, не маючих постійного джерела доходів, які характеризуються делінквентною поведінкою і через це схильних до вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі насильницьких злочинів, а маргінальна насильницька злочинність – це сукупність насильницьких злочинів (умисне кримінально-протиправне діяння, що проявляється у застосуванні фізичного та психологічного впливу на органи, тканини, психіку жертви чи погрози його застосування), що вчиняються особами, що ведуть маргінальний спосіб життя.

Варта увага проведена систематизація насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами: проти життя (вбивство та його кваліфікуючі ознаки (ст. 115–119 КК України); проти здоров'я (нанесення тілесних ушкоджень (ст. 121–126-1 КК України); проти статевої свободи та недоторканості (ст. 152–156-1 КК України); корисливо-насильницькі (ст. 186, 187, 189, 257 КК України); проти громадського порядку (ст. 296 КК України);

класифікація детермінантів (воєнно-політичні, економічні, соціальні, психологічні), які не тільки поглиблюють процеси маргіналізації та істотно впливають на зростання маргінальної злочинності, а й обумовлюють інтенсифікацію самодеструкції особи, обумовленої у тому ж числі й віктимологічними факторами (самозахист); кримінологічна характеристика осіб-маргіналів, які вчиняють насильницькі злочини, з їх розподілом за соціальним статусом (діти, безпритульні, мігранти, жебраки, засуджені та ін.), фізіологічними і психологічними особливостями (алкоголіки, наркомани, ВІЛ-інфіковані, психічно хворі та ін.) та виокремлення головного фактору маргіналізації – «відчуження», через який вони протиставляють себе оточуючим.

Окреслені напрями реалізації загальносоціальних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами шляхом прийняття Національної програми запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами на 2025–2030 рр., яка містить заходи кримінологічного впливу на процес маргіналізації населення в умовах воєнного стану за блоками: пріоритети забезпечення безпеки в маргінальному середовищі України; правові та організаційні заходи спрямовані на створення сприятливих умов для українського суспільства й зменшення впливу негативних явищ; підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян України, поширення позитивного ставлення і довіри до органів влади та їх діяльності; поліпшення суспільного та психічного стану певних маргінальних груп (надання допомоги в лікуванні, працевлаштуванні, проживанні; психологічна допомога); взаємодія та координація органів правопорядку з громадськістю, щодо запобігання протиправним проявам у маргінальному середовищі.

Викликає певне схвалення розроблений алгоритм реалізації спеціально-кримінологічних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами: 1) покращення адаптованості дітей до суспільних трансформацій, у тому числі й воєнних подій; 2) запобігання втягненню у насильницьку протиправну діяльність криміногенним маргінальним середовищем та формуванню агресивних, насильницьких проявів; 3) пошук, випередження, усунення, відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних насильницьких злочинних посягань, а також індивідуально-профілактичного впливу на особу-маргінала з метою виправлення і перевиховання, зміни криміногенно-маргінальної орієнтації та запобігання вчиненню насильницьких злочинів: встановити осіб-маргіналів, поведінка, погляди, мотиви вчинків яких свідчать про можливість вчинення насильницьких злочинів, а також причини та умови маргіналізації; вивчити особу (діагностичний напрям); провести психокорекційну роботу з особами, визначити та ліквідувати джерела негативного впливу на них, а також дослідити можливості створення сприятливої обстановки з метою не допущення реалізації злочинних намірів (реабілітуючий); здійснити контроль за поведінкою, а також аналіз отриманих результатів за попередніми напрямками з подальшим внесенням коректив (прогностичний).

Результати дослідження опубліковані в фахових виданнях України, а також представлені у вигляді доповідей на всеукраїнських науково-практичних конференціях і круглих столах. Публікації повністю відповідають предмету дослідження і вирішують завдання, що були поставлені в дисертації. Отримані висновки й результати авторки з відповідної тематики були впроваджені в правоохоронному органі та профільному закладі вищої освіти України. Таким чином дисертаційне дослідження Чекан Наталії Володимирівни виконане на достатньому науково-методичному і методологічному рівнях.

Результати і положення дисертації, які виносяться на захист відповідають всім вимогам положення на здобуття ступеня доктора філософії, є обґрунтованими та логічними, мають високий ступінь наукової новизни та практичне значення.

Наукова обґрунтованість отриманих результатів, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Обґрунтованість результатів дослідження, положень та висновків досліджень дисертаційної роботи Чекан Наталії Володимирівни не викликають зауважень. Вони логічно витікають з тексту дисертації та базуються на власних судженнях авторки, зібраних матеріалах, їх аналізі та узагальненні. Подані пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства України оформлені належним чином, мають достатнє теоретичне й практичне значення. Висновки логічно поєднані з отриманими результатами.

Емпіричну базу дослідження становлять зведені дані вивчення 350 вироків винесених судами України упродовж 2016–2023 рр. щодо насильницьких злочинів учинених маргінальними групами за ст. 115, 121, 126-1, 186, 187, 257 Кримінального кодексу (КК) України; узагальнені результати опитувань 230 слідчих, 145 дільничних офіцерів поліції та 90 працівників ювенальної превенції Національної поліції України у Житомирській, Вінницькій, Закарпатській, Київській, Львівській, Одеській, Чернігівській областях; аналітичні узагальнення МВС України, Національної поліції України, Офісу Генерального прокурора, Державної судової адміністрації України; результати багаторічного вивчення оперативно-розшукової, слідчої та судової практики на підставі значного досвіду роботи автора у підрозділах поліції.

Така емпірична база дослідження засвідчила репрезентативність отриманих результатів.

Рівень виконання поставленого наукового завдання, оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності

Результати дослідження, що виносяться на захист, отримані завдяки всебічному використанню комплексного підходу, який передбачає поєднання низки різноманітних методів наукового пізнання – загальнонаукових, спеціальних методів, що обиралися відповідно до предмета, мети, завдань дослідження. Зазначені методи (діалектичний, історико-правовий, системно-

структурний, формально-логічний, моделювання, соціологічні, статистичні) надали можливість розглянути запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в умовах дій кримінального, кримінального процесуального законодавства та правоохоронної практики щодо мінімізації репресивних заходів, впровадження новітніх кримінологічних технологій подолання такого негативного соціального явища.

Також окремо слід звернути увагу, на те, що дослідження ґрунтувалося на компаративістському та правовому моделюванні, що забезпечило його міждисциплінарний характер, поглиблений науковий пошук та слугувало розкриттю специфіки, адаптації та впровадженню філософських, психологічних та соціологічних підходів до вирішення проблеми. Методологічні підвалини таких досліджень забезпечили раціональне поєднання емпіричних та теоретичних методів. Адже перші є ефективними знаряддями отримання й підтвердження лише фактичної інформації (тобто такої, що пов'язана з конкретними ситуаціями, подіями, обставинами тощо). Для обґрунтування ж загальних положень чи висновків застосовано інструментарій теоретико-критичного аналізу, що базується на закономірних принципах побудови аргументаційних процедур. Тим самим окреслено принципівий характер висновків, який неможливо обґрунтувати виключно емпіричними спостереженнями злочинності маргіналів чи шляхом статистичних досліджень.

Завдяки вмілому підбору методологічного інструментарію, авторка вирішила низку теоретичних і практичних задач.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження

Сформульовані і аргументовані у дисертації теоретичні положення, висновки, пропозиції та рекомендації впроваджено й надалі можуть бути використані в:

законотворчій діяльності – шляхом запровадження міжнародних стандартів та зарубіжної практики запобігання насильницьким злочинам маргінальними групами;

діяльності правоохоронних органів – при розробленні й удосконаленні відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, підготовці методичних рекомендацій з питань організації запобігання розбоям підрозділами Національної поліції України (акт впровадження Головного слідчого управління Національної поліції України в Миколаївській області від 04 липня 2022 р);

освітньому процесі та науково-дослідній роботі – під час підготовки лекцій, навчальних і практичних посібників, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з кримінології, кримінального права, кримінально-виконавчого права, кримінального процесуального права, оперативно-розшукової діяльності, а також при проведенні різних видів занять із відповідних дисциплін у процесі підготовці бакалаврів та магістрів за спеціальністю 081 «Право» та в системі підвищення кваліфікації працівників Національної поліції України (акт Національної академії внутрішніх справ від 10 вересня 2022 року).

Оцінка змісту дисертації, її завершеності в цілому

Дисертаційна робота Н. В. Чекан складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (204 найменування на 20 сторінках) та трьох додатків на семи сторінках. Повний обсяг дисертації становить 238 сторінки, із них основний текст дисертації – 196 сторінок.

Зміст дисертації відповідає обраному напрямку та є нагальним в умовах воєнного стану, а вміло запропонований інтегративний, інституціональний підхід до аналізу маргінальної злочинності та заходів запобігання їй крізь призму виконання соціальними інститутами функцій (регулятивної, відтворення, комунікативної, інтегративної), надало можливість у теорії та практиці визначити фактори, які забезпечують чи заважають формуванню умов соціалізації та мотивації їх до позитивної соціальної активності й адаптації.

Робота є завершеним цілісним дослідженням, в якому вирішено наукове завдання.

Рекомендації щодо подальшого використання результатів дисертації в практиці

Отримані результати дисертаційного дослідження Чекан Наталією Володимирівною, щодо запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні рекомендуються для використання у діяльності закладів вищої освіти, в науково-дослідних розробках установ й організацій, дослідниками при написанні статей та монографій, плануванні досліджень по даному напрямку.

Зауваження щодо оформлення та змісту дисертації, запитання до здобувача

Загалом позитивно оцінюючи наукову роботу Н. В. Чекан, необхідно звернути увагу на деякі положення, що могли б слугувати предметом подальших наукових досліджень або дискусії під час публічного захисту, зокрема:

1. Сьогодні в умовах порушення трансляції правового досвіду через правові механізми, після розпаду соціального цілого структур, відбувається інтерференція старих і нових правових відносин, за якої старі структури можуть виконувати функції нових, а нові слугують для реалізації попереднього правового потенціалу. На поверхні суспільного життя такі явища сприймаються як «правовий нігілізм», «конкуренція законів», «порушення прав», «суверенізація» тощо (підрозділи 1.2, 1.3). Насправді, на нашу думку, відбувається маргіналізація права, що означає певний тип правосвідомості і правової поведінки, поєднуючи елементи традиції та новачії. Причому традиція здебільшого веде себе як інновація, а інновація прагне закріпитися як традиція.

У зв'язку з цим виникає запитання: чи не є маргіналізація права простим поверненням у неправовий, а по суті безправний стан? Чи може право носити маргінальний характер, враховуючи те, що: по-перше, маргіналізація вітчизняного права є наслідком зміни контексту функціонування правових відносин у напрямку розбудови правової держави. Саме це і викликає порушення трансляції правового досвіду та інтерференцію правових норм; по-друге, при переході до нової правової культури неминуче народжуються змішані перехідні форми правових відносин, які діють як реальна практика (і як фактор правосвідомості), яка перетворює функціонуюче право у маргінальне; по-третє, відновлення нормальної трансляції правового досвіду є неможливим із-за аналогічного процесу в соціальній структурі.

2. Маргінальність здебільшого визначається дисертанткою як дещо негативне, похідне, онтологічно вторинне (с. 49, 50, 67, 124, 158 і.т.д), оскільки порівнюється з нормою (правовою, соціальною, моральною тощо), відхилення від якої сприймається як загроза, порушення, кримінальне правопорушення (с. 51). У зв'язку з цим, під час захисту, слід, прагнучи бути логічно послідовним, спробувати спростувати гіпотезу про маргінальність як всезагальний причинно-наслідковий феномен протиправності (підрозділ 2.2), притаманну біологічну якість людини, певну форму і спосіб життя, його становлення і зміни. Інакше кажучи, чи не вважає автор будь-які спроби обґрунтування «антисоціальної сутності маргіналізму» запереченням динамічного, особливого причинно-наслідкового статусу, граничного стану, при тому, що нові соціальні структури та відносини виникають лише на межі, на периферії старих структур!? Право і правові відносини – тому не виняток.

3. Між маргіналізацією населення і злочинністю існує тісний зв'язок. Процеси маргіналізації розширюють соціальну базу злочинності, тим самим сприяючи її самовідтворенню. Тому зниження рівня маргіналізації населення сприятливо відобразиться на криміногенній обстановці в державі. Таким чином, зниження рівня маргіналізації суспільства необхідно розглядати як один з напрямів запобігання злочинності на загальносоціальному рівні (підрозділ 3.1). Лише комплексний підхід дасть змогу відшукати дієві шляхи для розв'язання проблеми правового нігілізму, неповагу до закону, порушення правопорядку тощо, та надасть можливість протидіяти формуванню мотивів маргінальної поведінки в українському суспільстві.

У зв'язку з таким концептуальним підходом, авторці не завадило б окреслити головні напрями його реалізації.

4. Поза увагою авторки залишилися міжнародна практика та іноземний досвід мінімізації вчинення правопорушень маргінальними групами, які безпосередньо впливають на суспільні відносини у ряді країн Європи (Іспанія, Німеччина, Франція та ін.). Також видається недостатньо глибоко опрацьована запобіжна діяльність ювенальної превенції Національної поліції України.

Висловлені зауваження носять переважно уточнюючий характер і не впливають на загальну позитивну оцінку виконаного дослідження. Вони переслідують мету запросити автора до наукової дискусії та врахувати зазначені зауваження у подальшій науковій розробці проблематики дослідження.

Відсутність порушень академічної доброчесності

У ході вивчення як дисертаційного дослідження, так і наукових публікацій, фактів порушень академічної доброчесності не виявлено. Дисертаційна робота Чекан Наталії Володимирівни є самостійною науковою працею.

Висновок про відповідність дисертації встановленим вимогам

1. Дисертаційна робота **Чекан Наталії Володимирівни на тему «Запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні»**, подана на здобуття ступеня доктора філософії, є комплексним, цілісним, завершеним науковим дослідженням, в якому отримано нові науково обґрунтовані результати, що відрізняються новизною в постановці і вирішенні кримінологічних задач запобігання кримінальним правопорушенням в умовах чинного законодавства й реформування правоохоронних органів.

2. Дисертація «Запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні» за актуальністю, ступенем наукової новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною значимістю здобутих результатів відповідає спеціальності 081 Право та вимогам «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. № 261 (із змінами і доповненнями від 3 квітня 2019 р. № 283 та від 19 травня 2023 р. № 502), наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» (зі змінами від 31 травня 2019 р. № 759) і «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 зі змінами від 21 березня 2022 р. № 341 та від 19 травня 2023 р. № 502), а її автор – **Чекан Наталія Володимирівна** заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

**Провідний науковий співробітник
наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник**

Дмитро ТИЧИНА